

УДК 37(091)(4/9)

*Ірина Єланцева,
аспірантка кафедри історії педагогіки
і порівняльної педагогіки
Харківського національного педагогічного
університету імені Г. С. Сковороди*

ДО ВИТОКІВ СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИХ СЛУЖБ ДЛЯ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ

У статті аналізуються історичні передумови започаткування соціально-педагогічних служб для дітей в Україні. Для цього використано такі методи, як: систематизація й класифікація друкованих джерел із досліджуваної проблеми; аналіз нормативних документів, законодавчих актів. У процесі наукового пошуку встановлено, що започаткуванню соціально-педагогічних служб в Україні сприяли: спеціальні закони; різноманітна за змістом і формами благодійницька діяльність; теоретичні розробки вітчизняних педагогів; організація мережі навчально-виховних закладів для дітей.

Ключові слова: становлення, служба, розвиток, соціально-педагогічна діяльність, дитяче населення, витоки, благодійність, соціальна робота.

В статті аналізуються історическіе предпосылки становлення соціально-педагогіческих служб для дітей в Україні. Для этого используются такие методы, как: систематизация и классификация печатных источников по исследуемой проблеме; анализ нормативных документов, законодательных актов. В процессе научного поиска установлено, что становлению соціально-педагогіческих служб в Україні способствовали: специальные законы; разнообразная по содержанию и формам благотворительная деятельность; теоретические разработки отечественных педагогов; организация сети учебно-воспитательных учреждений для детей.

Ключевые слова: становление, служба, соціально-педагогіческая деятельность, детское население, истоки, благотворительность, социальная работа.

The purpose of the article is to analyze the historical preconditions for the formation of the socio-pedagogical services for children in Ukraine. To find out the evolutionary way of the children socio-pedagogical services development, the following scientific methods of inquiry such as the systematization and classification of printed sources on the investigated problem; the analysis of normative documents, legislative acts, current documentation have been used. In

the course of the scientific research, it has been discovered that the formation of the socio-pedagogical services in Ukraine was facilitated by: the social laws dating back to Kievan Rus; establishing the institutions that cared for orphans; the charitable activity of various content and forms during the existence of the Russian Empire; native teachers' theoretical developments; the organization of a network of social institutes and educational establishments for children by the Soviet authorities; the establishment of children social upbringing departments; the creation of the institutions and various societies for minors' social and legal defense.

Key words: *formation, service, development, socio-pedagogical activity, children's population, origins, charity, social work.*

Для сучасної України притаманні соціальні, економічні та політичні суперечності, що призвели до: зниження виховного потенціалу сім'ї та навчальних установ як основних інститутів соціалізації особистості; збільшення кількості правопорушень; посилення впливу «вулиці» над дітьми; збільшення кількості неповнолітніх, які є безпритульними, хворими на алкоголізм та наркоманію.

У таких умовах проблема соціально-педагогічної підтримки, допомоги, супроводу підростаючого покоління виходить на передній план у державній політиці. Про це свідчать Закони України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» (2007 р.), «Про охорону дитинства» (2001 р.), «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» (2001 р.), Концепція Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2016–2020 роки (2015 р.), Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013 р.) та інші нормативні документи. Особлива роль у розв'язанні окреслених проблем має належати дитячій соціально-педагогічній службі.

Вивчення та узагальнення науково-педагогічних матеріалів та дисертацій дає підстави стверджувати, що останнім часом з'явилися дослідження, у яких висвітлюється зміст соціально-педагогічної діяльності з різними верствами дитячого населення (О. Безпалько, С. Бикасова, О. Вакуленко, Л. Григорова, З. Зайцева, І. Зверева, С. Іноземцева, А. Капська, О. Карпенко, Г. Лактіонова, А. Малько, Л. Марченко, Л. Міщук, Ю. Нагорний, Н. Нарожня, В. Оржехівська, В. Орлов, В. Сидоров, Т. Сущенко, С. Толстоухова, І. Трубавіна, Л. Штефан та ін.); теоретичні та практичні аспекти підготовки соціальних педагогів (С. Архипова, О. Безпалько, Л. Боднар, Р. Вайнола, М. Галагузова, І. Зверева, А. Капська, Л. Міщик, В. Поліщук, С. Харченко, З. Фалинська, О. Філь, М. Ярошко та ін.). Однак, питання становлення та подальшого розвитку соціально-педагогічних служб для дітей в Україні і сьогодні є маловивченими.

Мета статті полягає в аналізі історичних передумов започаткування соціально-педагогічних служб для дітей в Україні (VII – 30-ті рр. XX ст.).

Як свідчать наукові джерела, взаємодопомога, підтримка, прояв гуманності були притаманні людям, які жили ще в родоплемінному суспільстві [3]. У давніх слов'ян рід зберігав верховну владу на землю, виступав регулятором сімейно-шлюбних відносин, виконував функції взаємодопомоги, взаємовідповідальності і захисту. Фахівці стверджують, що соціальна допомога і взаємодопомога у давніх слов'ян виконували три основні форми: культові; общинно-родові; господарські [5].

Зазначимо, що співчутливе ставлення до бідних і вбогих, найпростіші форми благодійництва, головним чином роздача їжі й одягу, входили у звичай східних слов'ян і були розповсюдженими ще в VII–VIII ст. Але перший період історії становлення соціальної роботи та соціальних служб фахівці хронологічно пов'язують із виникненням у IX ст. Древньоруської держави й утвердженням християнства як державної релігії (988 р.), коли надання допомоги хворим, убогим та іншим нужденним верствам населення стало однією з форм реалізації християнської заповіді любові до ближнього. Серед основних форм благодійництва у період Київської Русі особливого значення набула княжа благодійність. Крім роздачі милостині, це було «годування» нужденних на князівських дворах, облаштування притулків для сиріт тощо.

Це вважалося справою богоугодною. За часи правління Ярослава Мудрого дуже шанувалися сімейні традиції, головним осередком суспільства вважалася родина. Київські князі (911 р.) брали під свою опіку хлопчиків, навчали їх військовій справі, наукам, Закону Божому, певним ремеслам [9].

Важливим кроком на шляху становлення соціально-педагогічних служб було видання Статуту (996 р.) з метою впорядкування форм благодійності, відповідно до якого соціальне піклування про нужденних віддавалося під покровительство церкви. Результатом такої діяльності церков і монастирів стало створення на Русі численних притулків та інших благодійних закладів [7].

У контексті досліджуваної проблеми варто зазначити, що у той час почали організовувати при монастирях по містах і в сільській місцевості сирітські будинки і утримувати їх за рахунок царської скарбниці. При цьому відповідальність за організацію даної діяльності несла церква. Окрім того формуються окремі види опіки дітей: спеціалізовані інститути допомоги (сирітські будинки, школи); законодавчо закріплюється міра і ступінь необхідної матеріальної допомоги.

Становленню організованої соціально-педагогічної діяльності сприяли і братства, які масово почали виникати в Україні в XV–XVI ст. і швидко завоювали повагу й широку популярність, опікуючися вдовами й сиротами своїх померлих членів, підтримуючи шпиталі й надаючи своїм членам безвідсоткові позики. Іншим напрямом соціально-педагогічної діяльності братств була освітня справа і, зокрема, відкриття шкіл та

організація в них безоплатного навчання при досить демократичному шкільному устрої (школи були відкриті для всіх верств населення) [7].

Вивчення та узагальнення науково-педагогічної літератури дозволяє констатувати, що особливий поштовх для розвитку соціально-педагогічної служби отримали в Україні за часів Козацької доби. Саме у період XVI–XVII ст., як стверджує Т. Семгіна, в українській державі сформувалися основи козацької педагогіки, якою декларувалася необхідність захисту потреб, інтересів, прав як окремої особистості, так і груп людей. Основою організації шкільної освіти (зокрема полкових, січових шкіл) був принцип соціальної благодійності, що знайшло відображення в організації безкоштовного, демократичного за формою навчання, у тому числі й дітей-сиріт, яких, за традицією, всиновлювали і виховували козацькі курені. Вони ж опікувалися й матеріальним забезпеченням сімей загиблих козаків [7].

Прототипами соціально-педагогічних служб можна вважати і відкриття дитячих притулків. Так, у 1706 році було засновано притулок для «аморальних немовлят», куди було наказано брати незаконнонароджених із дотриманням анонімності походження, а за «знищення аморальних немовлят» призначалась неминуха смертна кара. Немовлята опікувались державою, і в скарбниці були передбачені кошти на утримання таких дітей і педагогічного персоналу. Коли діти підростали, їх віддавали на виховання прийомним батькам, дітей старше 10 років направляли в матроси, підкидьків або незаконнонароджених – в художні училища [4].

У ході науково-педагогічного пошуку з'ясовано, що у першій чверті XVIII ст. соціально-педагогічна діяльність набула нового етапу розвитку. У цей період активно формувалась державна політика, спрямована на надання матеріальної та іншої допомоги нужденним, створювалася мережа світських соціальних установ. Поряд з цим, було прийнято і закони «Про заборону жебрацтва» (1712 р.), «Про визначення жебраків соціально небезпечним елементом» (1721 р.). Таким чином, було закладено фундамент для становлення і подальшого розвитку соціально-педагогічних служб в Україні.

У 1775 р. було створено спеціальні структури, так звані, прикази громадського піклування, які опікувалися організацією і діяльністю народних шкіл, сирітських будинків, шпиталів і лікарень, богаділень для вбогих і людей похилого віку, будинків для інвалідів, громадських їдалень [8]. Але таку допомогу могла отримати лише незначна частина населення. Розуміючи це, тогочасний уряд сприяв виникненню різноманітних товариств, що підтримували як церковну, так і приватну благодійність. Зокрема, це Виховне товариство шляхетних дівчат, Вільне економічне товариство, Відомство установ імператриці Марії (ним було засновано інститути шляхетних дівчат, спрямовані саме на підтримку освіти дітей збіднілих дворянських родин), Імператорське людинолюбиве товариство, Комітет піклування про поранених тощо [8].

У кінці XVIII ст. було відкрито педагогічні класи при виховних будинках і пепіньєрські класи (пепіньєрка – дівчина, яка закінчила середній навчальний заклад закритого типу і була залишена при ньому для проходження педагогічної практики) – при жіночих гімназіях та інститутах, які готували вчительок і гувернанток, було організовано піклування про глухонімих дітей. У цей же період, як наголошує Н. Зенько, починають створюватися громадські організації, які самостійно обирали об'єкт допомоги і працювали в тій соціальній ніші, яку держава не охоплювала своєю увагою [4].

Такий стан організації соціально-педагогічної діяльності зберігся в Україні до другої половини XIX ст. Встановлено, що зі скасуванням кріпосного права (1861 р.) соціально-педагогічна діяльність отримала новий поштовх для свого розвитку. У цей час провідними принципами організації соціально-педагогічної діяльності стали: заперечення жорсткої опіки соціального піклування, децентралізація управління справою допомоги нужденним, створення умов для розвитку місцевої ініціативи й самодіяльності [1].

Аналіз науково-педагогічної літератури свідчить, що вагомий внесок у справу становлення соціально-педагогічних служб для дітей в Україні зробили земства. У відповідності з реформами 1864 та 1870 рр. до компетенції земських і міських органів самоврядування ввійшло завідування лікувальними і благодійними закладами, піклування про бідних, невиліковно і психічно хворих, опікування народною освітою і охороною здоров'я підрастаючого покоління.

Яскравим прикладом організації соціально-педагогічної діяльності з дітьми та молоддю може слугувати діяльність Полтавського й Херсонського земств. Так, у другій половині XIX ст. у Полтавській губернії земські органи самоврядування створили досить розгалужену систему соціального захисту і допомоги населенню, серед основних напрямів якої можна назвати: відкриття лікарень і аптек, організація притулків для дітей, створення закладів громадського піклування для дорослого населення, фінансування освіти незаможних верств населення, організація бібліотек-читалень.

У діяльності Херсонського земства особливого значення надавалось медико-санітарному обслуговуванню населення. 1886 року зазначеним земством була створена перша в Україні земська санітарна організація [8]. Завдяки прогресивній роботі земств до соціально-педагогічної діяльності були залучені кошти з земських бюджетів, благодійницьких організацій, що дозволило відкрити нові соціально-педагогічні заклади для дітей, зокрема створювати притулки для сиріт, надавати адресну матеріальну і медичну допомогу дітям з бідних сімей.

Доцільно звернути увагу і на те, що в Україні частина соціально-педагогічних організацій і закладів діяла у межах державно-громадських об'єднань. Зокрема, у складі Відомства закладів імператриці Марії в Україні

наприкінці 90-х років XIX ст. функціонувало майже 300 благодійних товариств і установ, у Товаристві Червоного Хреста – понад 250. Як правило, їхня діяльність контролювалася відповідними відомствами: Міністерством фінансів, Міністерством юстиції, Міністерством народної освіти та ін. [2].

Становленню соціально-педагогічних служб для дітей та молоді в Україні також сприяла і приватна благодійність. Відомі українські підприємці Терещенки, Симиренки, Ханенки, Бобринські, Бродські, Гальперіни жертвували значні суми на лікарні, богадільні, училища та інші соціальні установи для дітей та молоді.

Новим етапом у розвитку соціально-педагогічних служб для дітей в Україні став час після жовтневого перевороту 1917 року. В умовах нового державного утворення, як стверджують дослідники, змінилась і модель соціальної допомоги. Її попередні форми, а також назви органів і структур були визнані як такі, що не відповідають розумінню завдань соціального забезпечення і є пережитком старого часу, коли соціальна допомога мала характер милостині, благодійності [6].

Варто наголосити на тому, що у цей час відбувається становлення і розвиток державної системи соціального виховання, до складу якої входили такі соціально-педагогічні установи, як: дошкільні дитячі установи (дитячі садки, дитячі майданчик, кімнати дитини при клубах, дошкільні дитячі будинки для дітей із обмеженими можливостями), школи (I ступеня, школи селянської молоді – ШСМ, фабрично-заводські семирічки – ФЗС), школи і школи-інтернати для дітей з обмеженими можливостями, а також дитячі установи соціально-правової охорони неповнолітніх (СПОН), що створювалися при місцевих органах народної освіти.

Варто звернути увагу і на те, що до установ системи СПОН найчастіше потрапляли безпритульні з «вулиці», яких спочатку направляли до приймальників-розподільників, котрі виконували функцію карантинних пунктів. Цю ж функцію виконували й нічліжки до яких діти приходили самостійно. До установ стаціонарного типу цього періоду належали дитячі будинки (існувало близько 23 різновидів дитячих будинків, серед них дошкільні, шкільні, змішані, підліткові або трудкомуни). У них діти жили, навчалися, працювали, виховувались.

Установлено, що на початку XX ст. були створені спеціальні організації, які займалися піклуванням безпритульних, а саме: Народний комісаріат здоров'я, Народний комісаріат освіти, НКВД, профспілки, комсомол, жіночі відділи, Рада захисту дітей. Облік безпритульних також вели органи ГПУ, міліція, карний розшук і їх транспортні підрозділи [4].

Становленню соціально-педагогічних служб для дітей в Україні також сприяла діяльність товариства «Друг дітей» (ОДР), яке виникло у 1923 році. Це товариство за підтримки влади об'єднало всі існуючі раніше організації. Об'єктом діяльності зазначеного товариства проголошувалася практично

вся сфера соціального забезпечення дітей.

Як відомо, у липні 1920 року Народний Комісаріат освіти УРСР видав «Декларацію про соціальне виховання дітей». У ній визначалися основні принципи політики Української держави у галузі освіти й виховання підростаючого покоління. Декларація наголошувала на необхідності трудового виховання дітей, поєднання навчання і виховання у єдиному процесі. Замість шкіл рекомендувалися дитячі будинки та дитячі комуни, недооцінювалась роль школи і сім'ї у вихованні дітей [6].

Як свідчать науково-педагогічні джерела, певне значення для розвитку соціально-педагогічної діяльності і становлення соціально-педагогічних служб в Україні мало створення при відділі Правового захисту дітей Народного комісаріату освіти дитячої соціальної інспекції, яка проводила активну боротьбу з жебракуванням, безпритульністю, проституцією, спекуляцією, правопорушеннями, експлуатацією дітей, жорстоким ставленням до них у сім'ях.

У ході науково-педагогічного пошуку з'ясовано, що з середини 1930-х років держава взяла на себе функцію виховання в цілому і соціального виховання зокрема; турботу про соціально знедолених, кількість яких в результаті військових подій суттєво зросла: сирітство, безпритульність, правопорушення серед підлітків, проституція неповнолітніх – найгостріші проблеми того періоду, які вимагали свого невідкладного вирішення. Причому державні форми соціально-педагогічної діяльності, як зазначає Н. Зенько, характеризувалися «загальною ідеологізацією, жорстким контролем з боку держави над усіма її сферами» [4].

Варто наголосити і на тому, що у зазначений період у соціально-педагогічних закладах працювали такі відомі педагоги і психологи, як: А. Макаренко, С. Шацький, В. Сорока-Росинський, В. Бехтерев, які збагатили педагогічну науку новими формами та прийомами роботи з дітьми у соціально-педагогічних закладах; започаткували нові методики виховання та перевиховання підростаючого покоління й методи соціальної реабілітації «важких» дітей і підлітків [10].

Таким чином, становленню та подальшому розвитку соціально-педагогічних служб в Україні сприяли: соціальні закони за часів Київської Русі; відкриття закладів, що опікувались сиротами; різноманітна за змістом і формами благодійницька діяльність за часів існування Російської імперії; теоретичні розробки вітчизняних педагогів; організація радянською владою мережі соціальних інститутів та навчально-виховних закладів для дітей; започаткування відділів соціального виховання дітей; створення закладів з соціально-правової охорони неповнолітніх, різноманітних товариств. До перспективної тематики подальших наукових пошуків можна віднести питання порівняльного аналізу діяльності соціально-педагогічних служб для дітей в Україні та провідних країнах світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Донік О. М. Благодійність в Україні у ХІХ–ХХ ст.: ретроспективний аналіз / О. М. Донік // На шляху до довіри у суспільстві: добродійність в українській громаді: матеріали конф., К., 2005.
2. ДьячковС. Л. Благотворительные общественные организации российской провинции во второй половине ХІХ начале ХХ ст.: опыт изучения: дис. ... канд. ист. наук: 17.00.02. / С. Л. Дьячков – Ставрополь, 2005., 278 с.
3. Енциклопедія для фахівців соціальної сфериюю. – Київ, Сімферополь, 2013, С. 7.
4. Зенько Н. Н. Социальная педагогика : тексты лекций по дисциплине «Введение в профессию». / Н. Н. Зенько. – Електронний ресурс. URL: <http://hero.gsu.by/handle/123456789/4432>. Дата звернення 21.08.2017.
5. Кубіцький С. О. Технології соціально-педагогічної роботи в зарубіжних країнах / С. О. Кубіцький. – К., 2015, 300 с.
6. Поліщук В. А., Янкович О. І. Історія соціальної педагогіки та соціальної роботи. / В. А. Поліщук, О. І. Янкович – Тернопіль, 2009.
7. Семгіна Т. В. Порівняльна соціальна політика / Т. В. Семгіна – К., 2005.
8. Соціальна робота в Україні: перші кроки. – К.: Видавничий дім «КМ Academia», 2000.
9. Стаємо батьками: Посібник з питань забезпечення прав дітей. – К., 2008.
10. Штефан Л. А. Соціально-педагогічна теорія та практика в Україні (20-90-ті рр. ХХ ст.): Монографія. / Л. А. Штефан – Х.: ХДПУ імені Г. С. Сковороди, 2002 – 264 с.